

Branka MIGOTTI

ANTIČKO-SREDNJOVJEKOVNI SAKRALNI KONTINUITET NA PODRUČJU DALMACIJE*

UDK 930.726 (497.13) »65«

Izvorni znanstveni rad

Antička arheologija

Oeuvre scientifique originale

Archéologie antique

Primljeno: 1992. 06.23.

Reçu:

Branka Migotti

HR-41000 Zagreb, Hrvatska,

Zavod za arheologiju HAZU,

A Kovačoca 5

Na primjerima tridesetak lokaliteta s područja između rijeka Zrmanje i Cetine razmatra se pojava antičko-ranokršćansko-srednjovjekovnog sakralnog kontinuiteta. Mahom je riječ o srednjovjekovnim crkvama, izgrađenima na mjestu ranokršćanskih bogomolja, gdje su ujedno pronađeni i zavjetni natpisi poganskim božanstvima, ili pak ostaci sakralno-cemeterijalne arhitekture (temelji građevina, ulomci arhitekture i sl.).

Premda je arheološka dokumentacija najčešće nedostatna za preciznu rekonstrukciju materijalnog aspekta kulturnog preslojavanja, u cjelini se stječe dojam da su prevladali različiti oblici mirnije kristijanizacije poganskih sakralnih prostora. Naime, svrhovito se razaranje i uništavanje od strane kršćana nigdje ne može pouzdano utvrditi.

S obzirom da je ranokršćanska civilizacija izrazit primjer prijelazno-kontinuitetnog razdoblja, proučavanje odnosa njene sakralne arhitekture i antičkog okruženja u kojemu nastaje, te srednjovjekovnog koji je preslojava, nije pitanje formalnog duga prema znanstvenoj temeljitosti, nego suštinski problem. Pritom se potreba sagledavanja odnosa ranokršćansko-srednjovjekovnog horizonta lakše probija u svijest istraživača logikom funkcionalne istobitnosti temeljnog objekta proučavanja - crkvene građevine, kao nositelja

kontinuiteta. Supstratni se antički sloj na kompleksnim lokalitetima takve vrste redovito registrira, ali najčešće bez detaljnije analize. Međutim, cjelovito je sagledavanje kontinuitetne uloge crkvene građevine antičkog razdoblja moguće jedino ukoliko se ona promatra u vertikalnom stratigrafskom slijedu, i to u oba smjera.

Nastavak se života ranokršćanske arhitekture u ranom srednjem vijeku gotovo bez iznimke odvija u nepromijenjenom namjenskom okruženju. Drugim riječima, crkva ostaje crkvom, bez obzira na nadogradnje, preuređenja, ili pak promjenu ukrasnog i upotrebno inventara. Sakralni je kontinuitet pritom toliko snažan, da se održava i u slučajevima privremene, pa čak i višestoljetne prenamjene ili napuštanja crkvene građevine, očitujući se prije svega u ustrajanju na prvobitnom naslovniku.¹ Odnos je pak kasnoantičke sakralne arhitekture prema ranijoj antičkoj drugačiji utoliko što ranokršćanske crkve nastaju preuređenjem ili na temeljima namjenski raznorodnih antičkih ambijenata. Međutim, i ovdje je sakralni kontinuitet prisutan u znatnoj mjeri, jer supstratni antički prostori veoma često sadržavaju pretkršćanska kulturna obilježja.

Bezbrojni su u ranome kršćanstvu primjeri preuređivanja, odnosno preposvećivanja poganskih sakralnih prostora, pa je prebogat i literatura o kronologiji, različitim vidovima i oblicima te pojave. Mnogi su autori, međutim, problem pogansko-kršćanskog sadržajnog kontinuiteta, odnosno sinkretizma, dugo vremena smišljeno zanemarivali ili sasvim odricali, uglavnom u ime ideološko-vjerskih pobuda.² Analiza materijalnih svjedočanstava pogansko-kršćanskog slijeda na pojedinim lokalitetima pokazuje, premda jedinstvenog pravila nema, raspoloženje u kojemu su vjernici na Istoku, osobito u ranijem razdoblju, skloniji uništavanju hramova, s time da su brže prevladali i netrpeljivost, ali i obzir prema njima, dok su oni na Zapadu općenito bili suzdržaniji i skloni preuređivanju, odnosno "muzeološkom" pristupu tim prostorima. Uočava se da u cjelini razaranje posvuda relativno-kronološki prethodi preuređivanju, učestalijem od 5. st.³ O duhovnom sadržaju tog zbivanja možemo samo nagađati, ali nije teško predvidjeti temeljnu suglasnost s materijalnim činjenicama.

Pokušamo li ovo razmatranje primijeniti na područje između rijeka Zrmanje i Cetine, susrećemo se s problemom nedostatne istraženosti, i to više u smislu kakvoće, negoli količine podataka o antičkim i ranokršćanskim spomenicima. Oni se, naime, često temelje na izvješćima o starijim istraživanjima srednjovjekovnog razdoblja, gdje se u pravilu zanemaruju ili krivo tumače.⁴ Budući da je s tog razloga mogućnost razgovijetnijeg sagledavanja antičko-ranokršćansko-srednjovjekovnog kulturnog slijeda općenito manjkava, nužno je osloniti se i na one lokalitete gdje sakralna arhitektura sva tri navedena horizonta, odnosno pojedinog od njih, nije pouzdano utvrđena, ali je vjerojatna.⁵ Naime, na našim su stranama pouzdano zasvjedočeni primjeri izravne kristijanizacije hramskih prostora rjeđi, a sakralni se kontinuitet najčešće pretpostavljeno rekonstruira na temelju poganskih zavjetnih natpisa i dijelova hramske arhitekture, zatečenih na mjestima ili u neposrednoj blizini ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava.⁶

Stariji kroničari prenose legendu, prema kojoj su prvi kršćani u Jaderu poganske hramove pretvarali u crkve. U toj bi priči ranosrednjovjekovna crkva sv. Trojstva (sv. Donat) na forumu, koja vjerojatno sadrži i ranokršćanski sloj, prvobitno bila poluporušen Junonin hram, na mjestu kojeg je jaderski biskup Donat, za vrijeme Teodozija Velikog, dao izgraditi kršćansku crkvu.⁷ Budući da su legende nerijetko maštom i izmišljenim dodacima iskrivljena istinska zbivanja, uz pomoć je pouzdanijih pisanih izvora i materijalnih ostataka moguće iz njih izlučiti povijesne jezgre. U ovom je slučaju došlo do zamjene identiteta pojedinih povijesnih osoba. Naime, postoji jedan povijesni zadarski biskup Donat iz 9. st., kojemu je crkva i posvećena, zatim dvojica istoimenih legendarnih biskupa iz 1., odnosno 5. st., koji se dovode u vezu sa Zadrom, te konačno akvilejsko-istarski svetac Donat iz 3-4. st.⁸ Smještaj spomenute crkve na forumu, te žrtvenici Jupitra, Junone i Minerve preuzeti iz susjednog hrama Kapitolijske Trijade i uzidani u njene temelje, upozoravaju na činjenicu da je legenda vjerojatno "priču" jedan specifičan vid zamjene poganskog kulta kršćanskim, o čemu naknadno. Na kontinuitet kulta bi mogla upućivati i srednjovjekovna crkva sv. Ilije, vjerojatno na ranokršćanskim temeljima, smještena u neposrednoj blizini sv. Trojstva, odnosno hrama Kapitolijske Trijade.⁹ (T. I, 1)

Još nekolicina zadarskih ranokršćansko-srednjovjekovnih crkava sadrži elemente sakralnog kontinuiteta iz pretkršćanskog razdoblja. Tako je sv. Stjepan u istočnom dijelu grada, i danas u uporabi kao crkva sv. Šimuna, podignut izravno na zasutim temeljima monumentalne rimske arhitekture, moguće hramske, od koje je preuzeo kamenu gradnju i stupove s kapitelima.¹⁰ Na različitim su mjestima u crkvi sv. Petra i Andrije u sjevernom dijelu grada uzidani, pretežno u konstruktivnoj funkciji, brojni antički ulomci - stupovi, kapiteli, te dijelovi arhitrava, are i nadgrobne stele, sve dakle mogući sadržaji prethodnog cemeterijalno-hraskog ambijenta.¹¹ U neposrednoj su blizini ostataka ranokršćanske crkvice sv. Hadrijana i Natalije, koja je nekada stajala u blizini istočnih gradskih vrata, pronađeni ulomci arhitrava, rimski nadgrobni cipus i ara sa satirskim glavama, te jedinstven ranokršćanski reljefni prizor Kristova raspeća s alegorijama Sunca i Mjeseca.¹² (T. I, 2; sl. 1) Prema pretpostavci je V. Brunellija danas nepostojeća predromanička, izvorno moguće ranokršćanska crkva sv. Nedjelje, smještena u blizini jugozapadnih gradskih vrata, nastala preuređenjem antičke sakralne građevine.¹³ Ovo se nagađanje oslanja uglavnom na votivne implikacije smještaja u blizini vrata, svojstvene religioznom urbanizmu grada u svim razdobljima, i dovodi u vezu s potiranjem prethodnih poganskih sadržaja. Slijedom bi takvog razmišljanja i brojne druge ranokršćansko-srednjovjekovne bogomolje u gradskim sredinama, smještene uz vrata, a u osnovi votivne naravi, mogle upućivati na kultno preslojavanje.¹⁴ U istočnom su predgrađu Zadra, u Kolovarama, na mjestu gdje se pretpostavlja epigrafički zasvjedočeno postojanje Apolonovog hrama, nekada stajale dvije srednjovjekovne crkvice - sv. Krševana i sv. Marka.¹⁵ U Galovcu istočno od Zadra na mjestu ranokršćansko-srednjovjekovne crkve sv. Bartolomeja, smještene u okruženju antičkog, ranokršćanskog i srednjovjekovnog groblja, zatečena su dva zavjetna

žrtvenika - jedan posvećen Liberu, Junonama i Silvanu, a drugi Jupiteru, te ukrašeni arhitrav monumentalne rimske (sakralne?) građevine.¹⁶

Sl. 1 Fragment kamenog reljefa s predstavama alegorije sunca i mjeseca uz Kristovo raspeće, iz Arheološkog muzeja u Zadru

Abb. 1 Steinernes Fragment mit einer reliefartigen Darstellung der Allegorien von Sonne und Mond neben der Kreuzigung Christi aus dem Archäologischen Museum in Zadar

Na lokalitetu Mastirine u Kašiću sjeveroistočno od Zadra je u sklopu antičke stambeno-gospodarske arhitekture izdvojen sakralno-kultni i sepulkralni prostor, o čemu svjedoče zavjetni žrtvenici, nadgrobni natpisi, te ulomci urni, cipusa i arhitektonske dekoracije. U kasnoantičkom se razdoblju ondje uređuje oratorij - kućna kapela, koju naknadno preslojava šestorolisna predromanička crkva.¹⁷ (T. I, 4) Ovaj se lokalitet iskazuje kao uzorna predodžba na mnogim područjima dokumentirane pojave prerastanja kućnih poganskih u kršćanska svetišta.¹⁸ Slične se prilike naslućuju na Mijovilovcu u Pridrazi južno od Novigrada. Ondje su, među ruševinama ranosrednjovjekovne crkve, podignute na mjestu antičkog stambeno-gospodarskog sklopa, pronađeni ranokršćanski komadi, ali i ulomci rimskih urni, arhitrava s natpisom, te reljefni lik Silvana.¹⁹ (T. I, 3) U Podgrađu (Asseria, Seriem) kod Benkovca je srednjovjekovna crkva sv. Duha preslojila

ranokršćansku arhitekturu, nastalu u okviru antičke građevine s portikom, u kojoj se, s obzirom na u blizini pronađen zavjetni natpis, može naslutiti hram boga Libera. Zanimljivo je da je u okviru ove iste gradinske urbane cjeline, u blizini ranokršćanske grobne arhitekture unutar glavnih vrata, pronađen reljefni prizor dionizijačkog kruga, a na poblize nepoznatom mjestu zavjetni natpis Kibeli.²⁰ U zatvorenoj gradinsko-gradskoj cjelini Bribira (Varvaria), koja kontinuirala od prapovijesnog do srednjovjekovnog razdoblja, kada se ondje pojavljuje nekolicina kršćanskih svetišta, pronađen je veći broj posvetnih natpisa Jupiteru, Apolonu, Janusu i Dijani.²¹ Na mjesnom groblju u Preku na otoku Ugljanu je monumentalni antički arhitrav ugrađen u pročelje novije crkve s ranokršćanskim kontinuitetom.²² U blizini ranokršćansko-srednjovjekovne crkve u Danilu kod Šibenika zatečena je nekolicina posvetnih natpisa Silvanu, Mitri i Jupiteru.²³ Na lokalitetu Špiljan u Kaštel Novome novija je Marijina crkva s ranokršćanskim i srednjovjekovnim kontinuitetom podignuta u neposrednoj blizini antičkog obzidanog vrela.²⁴ U blizini je suvremene Marijine crkve u Segetu Donjem zapadno od Trogira, podignute vjerojatno na ranokršćanskom lokalitetu, pronađen zavjetni natpis Kibeli.²⁵ Metar ispod srednjovjekovne razine romaničke katedrale sv. Ivana (sv. Lovre) u Trogiru pronađena je helenistička zavjetna arica s likom Here.²⁶ Kompleksni lokalitet Sustjepan u Kaštel Sućurcu je odavno potpuno uništen industrijskim postrojenjem, ali se prema starijim izvješćima daje pretpostaviti da je tamošnjim ranokršćanskim i srednjovjekovnim nalazima prethodila monumentalna rimska cemeterijalno-sakralna arhitektura.²⁷ Slično se može pretpostaviti i u salonitanskoj Gradini, gdje su prigodom istraživanja centralne ranokršćanske građevine zatečeni antički stupovi i arhitravi, te nadgrobne stele.²⁸ U Bijaćima kod Trogira, gdje je srednjovjekovna crkva podignuta na temeljima ranokršćanske, uređene u sklopu antičkog gospodarstva, pronađeni su zavjetni natpisi Mitri i Silvanu.²⁹ U okviru vojničkog naselja u Klapavicama kod Klisa, sjevernije od Salone, postojao je manji sakralni prostor, posvećen zboru rimskih bogova, te Silvanu, nimfama i božanstvima prirode, dokumentiran natpisnom pločom.³⁰ (T. II, 4) Ondje je kasnije sagrađena ranokršćanska crkvica koja, čini se, nije kontinuirala, ali je navodimo kao izrazito sadržajan primjer preslojavanja poganskog kulta kršćanskim.

I antičko središte Splita na više načina uzorno odražava pojavu, koju na ovome mjestu razmatramo. Naime, palača se rimskog cara Dioklecijana, notornog protivnika kršćanstva, prvobitno napućena poganskim sakralnim prostorima, već u kasnoantičkom, a pogotovo srednjovjekovnom razdoblju, preobražava u nasljednika vjerskih tradicija ranokršćanske Salone.³¹ (T. II, 3) Carski se mauzolej, koji je moguće udomio Jupiterovo, Mitrino, ako ne i Apolonovo štovanje, preuređuje u kršćansku katedralu, posvećenu Mariji i salonitanskome mučeniku Dujmu, te sv. Luciji i sv. Kuzmi i Damjanu, a Asklepijev hram u krstionicu. Usprkos činjenici što je ovaj potonji bio smješten nasuprot mauzoleju, uvjerljiva je pretpostavka C. Fiskovića da štovanje sv. Kuzme i Damjana, zaštitnika od bolesti, u splitskoj katedrali ima korijene upravo u kultu Asklepija, boga zdravlja i liječništva. Poticajno je i nagađanje istog autora o tome da postoji izravna veza između čašćenja Apolona u kripti mauzoleja-katedrale i posvete tog istog prostora

kršćanskoj mučenici Luciji, zaštitnici vida, a slijedom toga i svjetlosti - značajnog Apolonova obilježja.^{31a} Istovremeno se u stražarskim prostorima nad vratima Dioklecijanove palače, gdje je moguće predvidjeti i poganske kulne sadržaje, uređuju kršćanske crkvice sv. Teodora i sv. Martina.³²

Pod temeljima srednjovjekovne Marijine crkve (Gospa od Karmena) u Stobreču (Epetium) kraj Splita, preuređene u svetište ranokršćanske bazilike sv. Lovre, zatečeni su ostaci neidentificirane antičke građevine, moguće helenističkog, odnosno rimskog hrama.³³ (T. II, 5) U Podstrani (Naresta) nedaleko od Omiša je izvorno srednjovjekovna crkva sv. Martina sagrađena vjerojatno na ranokršćanskom položaju, a u blizini su zatečeni antički stupovi i zavjetni natpisi poganskim božanstvima Silvanu i Kibeli.³⁴

Biskupija kraj Knina je na osobit način uređena sakralna mikrocjelina s većim brojem ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih lokaliteta. Na Crkvini, jednom od tamošnjih lokaliteta, pronađeni su među ostacima predromaničke bazilike sv. Marije i sv. Luke dijelovi rimskog sarkofaga i arhitrava, a na nedalekom položaju Stupovi, gdje je nekada stajala srednjovjekovna crkva sv. Lucije, zavjetni natpis Mitri.³⁵ U Brnazama kod Sinja je šestorolisna predromanička crkva sv. Mihovila podignuta nad ostacima ranokršćanske arhitekture, ispod koje je ustanovljena antička heksagonalna građevina. (T. II, 2) Moguće je pomišljati na cemeterijalno-sakralno zdanje, na što upućuje sam oblik zgrade, a potom i ulomci nadgrobne stele i are, zatečeni u neposrednoj blizini, to više što vjerojatno s istog lokaliteta potječe i reljefna kulna slika Silvana s nimfama.³⁶

U Donjem Humcu na Braču je srednjovjekovna crkva sv. Ilije podignuta na mjestu ranokršćanskog svetišta, uređenog na prostoru velebne antičke grobnice- mauzoleja.³⁷ Srednjovjekovna crkva sv. Duha u Škripu na istome otoku izrasla je na temeljima antičke profane i ranokršćanske sakralne arhitekture, dok su na novijem dijelu groblja u njenoj neposrednoj blizini izišli na vidjelo također ostaci antičke arhitekture, vjerojatno Kibelina svetišta, o čemu svjedoči ondje pronađeni natpis, posvećen toj maloazijskoj božici.³⁸ Otprilike na pola puta između antičkog naselja u Škripu i njegove luke Splitske na sjevernoj obali Brača razasuta su tri rimska kamenoloma, iz kojih potječe veći broj reljefnih kulturnih slika, odnosno zavjetnih natpisa posvećenih Jupiteru, Herkulu, Liberu, Silvanu i Mitri. U blizini su i ostaci ranokršćanske crkvice sv. Andrije, kojoj I. Fisković s pravom predviđa namjenu staleško-korporacijske bogomolje radnika kamenoloma.³⁹ Nema sumnje da je ovdje riječ o oglednom primjeru kulturnog preslojavanja, to više što su na mjestu nalaza rimskih votivnih natpisa i reljefa uočeni ostaci, koji indiciraju prostor za obavljanje poganskog kulta. Na obližnjem otoku Šolti su u blizini crkve sv. Stjepana, podignute na ranokršćansko-srednjovjekovnom lokalitetu, u okruženju rimskog i ranokršćanskog groblja, pronađeni stupovi pretpostavljenog rimskog hrama.⁴⁰

I sam letimičan izbor svojstvenih lokaliteta na području između Zrmanje i Cetine upozorava na utemeljenost pretpostavke o antičko-srednjovjekovnom, odnosno pogansko-kršćanskom kulturnom kontinuitetu. Slika bi o tome bila daleko raznorodnija kad bi se

dopunila onim mjestima, na kojima je poganski kult prisutan, a kršćanski se tek naslućuje, i obratno.

Podrobno bi proučavanje prilika na nabrojenim lokalitetima nedvojbeno pružilo dragocjenih podataka o različitim materijalnim i duhovnim vidovima neprekinutog kulturnog slijeda, ali i oni su većinom arheološki neodgovarajuće dokumentirani. Naime, i ondje gdje su ostaci pretkršćanske sakralne arhitekture uočeni, prigodom se istraživanja nije obraćala odgovarajuća pažnja njenom odnosu prema kasnijim kršćanskim slojevima, čime je znatno smanjena mogućnost sagledavanja uvjeta i načina zamjene poganskih kulturnih sadržaja kršćanskima u materijalnom, a slijedom toga i duhovnom pogledu. Ohrabrujuće je, međutim, i samo utvrđivanje učestalosti ove pojave, izražene u mjeri koja dopušta smatrati je gotovo zakonitošću religijske stvarnosti antičkog i srednjovjekovnog čovjeka na našim prostorima.

Usprkos nepovoljnim uvjetima, pojedini se vidovi te stvarnosti dadu gotovo pouzdano utvrditi. Jedan je od njih pojava preinačavanja kućnih lararija u privatne kapele, dobro dokumentirana u Kašiću, a s priličnom vjerojatnošću pretpostavljena u Pridrazi, Bijaćima i Podstrani.⁴¹ Može se predvidjeti i na brojnim sličnim lokalitetima, gdje ranokršćanske i srednjovjekovne crkve nastaju u okvirima antičkih gospodarsko-stambenih zdanja, ali nemarom istraživača, ili uslijed nedostupnosti podataka, nisu na njima zabilježeni ostaci poganskog kulta. Takve se prilike naslućuju u Vrsima kod Nina, Puntamici i Biljanama Donjim kod Zadra, Stankovcima, Bukoviću i Žažviću kod Benkovca, Telašćici na Dugom Otoku, Sudanelu i Mirima kod Trogira, Svetoj Trojici, Gospi od Špinuta, Sustjepanu i sv. Andriji u Splitu, Kapitululu kod Knina, Muću i Rižinicama kod Splita, i drugdje.⁴²

Sukladno pojedinim stavkama kasnoantičkih zakona, koje se razlikuju ovisno o caru-zakonodavcu, vremenu u kojemu se donose, te prilikama onog dijela Carstva na koje se odnose, kristijanizacija se poganskih kulturnih prostora u razdoblju od 4-6. st. odvijala različito. Najradikalniji je pritom postupak spaljivanje hrama, raščišćavanje ruševina, te popločavanje dvorišta preostalom građom, kao znak simboličkog oskvrnuća, s time da se crkva radije gradi od novog, negoli ponovo upotrijebljenog materijala. U blažim se oblicima dokidanja poganskog kulta crkva podiže na mjestu razorenog poganskog oltara, dok temenos ostaje nedirnut. Kadkad dolazi do djelomičnog rušenja i naknadnih adaptacija, a u najsretnijim slučajevima do preuzimanja cjelovite hramske građevine, s time da se mijenja funkcionalna i ukrasna oprema, a postupak "ozakonjuje" nizom posvetnih križeva na različitim mjestima.⁴³

S obzirom na neodgovarajuću arheološku dokumentiranost na našim lokalitetima, potreban je veliki oprez pri donošenju zaključaka o modalitetima kristijanizacije poganskih sakralnih prostora, čak i ondje, gdje se ta pojava nedvojbeno uočava. Usprkos se tome kod nas pomalo ukorijenilo shvaćanje o neprevladanoj netrpeljivosti prema poganskim vjernicima i razaralačkom zatiranju njihovih kulturnih prostora. Ta se misao preuzimala bilo kao općenita "istina" o temeljnom odnosu poganstva i kršćanstva posvuda, pa i kod nas, bilo kao posljedica Dyggveovih stvarnih zapažanja, nerijetko ishitrenih.⁴⁴ Budući da se on

oslanjao pretežno na salonitanske lokalitete, treba upozoriti da na suprotno raspoloženje upućuje sakralni kontinuitet na samome forumu Salone. Istina, primjeri su salonitanskih lokaliteta u ovome razmatranju pomalo izvan konteksta, jer grad kao cjelina ne njeguje antičko-srednjovjekovni kontinuitet. Međutim, njegova je arheološka baština dragocjena upravo stoga što neporemećen antički horizont može poslužiti kao usporedba onim sredinama, gdje su antički sadržaji preslojeni, ako ne i potpuno zatoljeni. Dakle, usprkos činjenici da je biskupsko središte Salone izraslo na rubnom dijelu grada, niz kršćanskih obilježja na samome forumu upozorava da su se, usprkos progonima, kršćanski sadržaji bez velikih potresa udomljavali i na važnim prostorima javnog života grada.⁴⁵

Inače, biskupski sklopovi ranokršćanskog svijeta u načelu izrastaju podalje od gradskih središta, pogotovo forumskih. Ta je pojava uvjetovana i kronološki, utoliko što se jezgre orijentalnih gradova "osvajaju" prije, a onih na Zapadu tek izmakom antike.⁴⁶ Utoliko je Jader još osobitija sredina negoli Salona, i uglavnom osamljen među istočnojadranskim gradovima. Naime, njegovo biskupsko središte nastaje na samome forumu, s arhitekturom provjerljivom od 5. st., ali vjerojatno na mjestu ranije kršćanske jezgre, nastale preuređenjem forumskih taberni.⁴⁷ Istraživanja nisu potvrdila pretpostavku da je ranokršćanska katedrala nastala na mjestu civilne bazilike iz 1. st., pa samim time ni otkrila eventualne tragove rušenja ili nasilnog uništavanja prethodne arhitekture, osim preuređenja taberni. Takav bi postupak, uostalom, bio neprirodan u jednom civiliziranom gradskom miljeu, to više što je on lišen martirološko-hagiografske tradicije, koja bi svjedočila o težim sukobima između pogana i kršćana.⁴⁸ Crkva sv. Trojstva (sv. Donat) u neposrednoj blizini katedrale na forumu je izvorno vjerojatno ranokršćansko zdanje kasnijeg horizonta, na što upućuju pojedine konstruktivne osobine i tehnike gradnje, te odnos spram vertikalnoj i horizontalnoj stratigrafskoj situaciji neposrednog arheološkog okoliša.⁴⁹ Žrtvenici Jupiteru, Junoni i (vjerojatno) Minervi, uzidani u njegove temelje, prizivaju u sjećanje prije spomenutu legendu o poganskom hramu na tom mjestu, veoma rano preinačenom u kršćansku bogomolju. Premda je riječ o spolijima iz susjednog hrama Kapitolijske Trijade, ne može se sasvim odbaciti mogućnost da je i na mjestu sv. Trojstva bilo neko pogansko svetište. Prema najvjerojatnijoj rekonstrukciji u postojećim okolnostima radilo bi se o jednoj od isključivijih varijanti zatiranja poganskog kulta, u kojoj se kršćansku crkvu izbjegava graditi izravno na mjestu hramskog temenosa.⁵⁰ No, kako je u vrijeme gradnje sv. Trojstva na forumu već postojalo biskupsko središte, najbliža će istini biti pretpostavka da je dvostruki odnos - s jedne strane sukob, a s druge sinkretizam (sv. Trojstvo - Trijada), našao odraza i u smještaju i u naslovniku ove crkve.

Premda nema dovoljno podataka za pouzdanu rekonstrukciju dinamike sakralnog preslojavanja i kontinuiteta na jaderskom forumu, neke osobitosti upućuju na temeljnu pomirljivu atmosferu tih zbivanja. Istina je da nema dokaza o izravnom preslojavanju poganskog kulta kršćanskim, osobito ne na mjestu kapitolijskog hrama, ali je već i samo prodiranje orijentalnog panteona u taj prostor pripremilo put kršćanstvu. Naime, kolikogod se kasnoantički sinkretizam orijentalnih religija s klasičnom rimskom rado doživljava kao

smišljeni zajednički otpor novoj vjeri, činjenica je da se na razini eshatološko-soterioloških sastavnica orijentalni kultovi odmiču od rimskog poganskog, i približavaju kršćanskom svjetonazoru.⁵¹ Odgovor na pitanje zašto na jaderskom forumu kršćanski kult nije izravno preslojio pogansko-orijentalni na kapitoliju, vjerojatno leži u činjenici da se kršćanstvo na forumu, na mjestu kasnije katedrale, pojavilo u vrijeme dok je kapitolijski hram u nekom obliku još funkcionirao. Treba se, naime, prisjetiti da je Aleksandar Sever (222-235), car iz dinastije za vrijeme koje počinju procesi sinkretističkih religijskih strujanja, u svojoj kapeli štovao, uz likove poganskih božanstava, i onaj Krista. Potom, da je i prvi službeno kršćanski car, Konstantin Veliki (306-337), u svojoj carskoj propagandi dugo lavirao između poganske i kršćanske simbolike, odnosno sadržaja.⁵² Prema viđenju je M. Suića jaderski forum u vrijeme širenja kršćanstva izgubio svoju prvobitnu ulogu, preobrazivši se u prostrano biskupsko gospodarstvo.⁵³ Ovu bi pretpostavku, međutim, trebalo arheološki pouzdanije dokumentirati, jer na drugačije viđenje upućuje s jedne strane istovremenost poganskih i kršćanskih sadržaja na jaderskom forumu, a s druge prilike u pojedinim gradovima Carstva, gdje su kršćanske crkve podizane na javnim prostorima, dok su ovi još bili u prvobitnoj namjeni.⁵⁴ Naposljetku, upravo smještaj kršćanske jezgre na forumu Jadera svjedoči prije o kontinuitetnoj središnjoj ulozi tog prostora, negoli suprotno.

Zadarska je crkva sv. Stjepana (sv. Šimuna) sagrađena na temeljima srušene antičke građevine, moguće hrama, uz uporabu konstruktivnih i građevinskih spolija, što na prvi pogled sugerira nasilno uništavanje i preslojavanje poganskog kulturnog mjesta.⁵⁵ Međutim, okolnosti u kojima se kršćanstvo udomilo na samome forumu gotovo da isključuju mogućnost da bi u njegovoj blizini jedan hramski prostor bio srađan sa zemljom radi vjerske nepomirljivosti. S obzirom da su k tome i izostale potvrde o profanaciji ponovno upotrijebljenog antičkog materijala na ovome lokalitetu, nasutu bi ruševinu, na kojoj je podignuta crkva sv. Stjepana, valjalo radije negoli ljudskoj objesti, pripisati nekoj prirodnoj nesreći.⁵⁶

Poganski i ranokršćanski kulturni predmeti, pronađeni u blizini crkvice sv. Hadrijana i Natalije, kao i posveta mučeničkom paru, upozoravaju da je na tome mjestu došlo do pobjedonosnog preslojavanja poganskog sakralnog prostora kršćanskim.⁵⁷ Tlocrtna shema crkvice - cela s pravokutnom apsidom - upućuje na mogućnost da je riječ o nasljedovanju oblika antičke arhitekture.⁵⁸ Antički su komadi (cipus, ara sa satirskim glavama) zatečeni u rustično sazidanom polukružnom zidu istočnije od crkvice, a na istoj razini s njome. Njegova se namjena ne može sa sigurnošću utvrditi, ali ga, kao i poganske kulturne predmete u nj uzidane, bez sumnje treba dovesti u vezu s crkvicom. U tome je kontekstu osobito zanimljiv ranokršćanski kameni blok s reljefnim prizorom alegorija Sunca i Mjeseca uz Kristovo raspeće, pronađen malo podalje od crkve i zidića, jer se u njemu mogu prepoznati tragovi poganskog ambijenta, u kojemu je kršćanska crkva sagrađena. Naime, kolikogod da spomenuti alegorijski likovi uz raspeće imaju obrazloženje u kršćanskoj egzegezi, izražavajući prije svega potresenost čitavog svijeta Kristovom smrću, nezatajive su i njihove konotacije s astralno-soteriološkim komponentama različitih

pretkršćanskih religija.⁵⁹ Budući da je na tome mjestu pronađena i poganska ara sa satirskom glavom, nameće se utisak o srodnosti njena očitog dionizijskog elementa s panteističkim astralnim sadržajima alegorija Sunca i Mjeseca. Nadalje, prepoznaje se i bliskost poganskog i kršćanskog značenja tog istog motiva, ostvarena u njegovoj soteriološkoj sastavnici.

Nema više traga Apolonovu hramu u zadarskim Kolovarama, a ni srednjovjekovnim crkvicama sv. Marka i sv. Krševana, podignutima u njegovoj blizini, pa stoga ni prave mogućnosti materijalne rekonstrukcije preslojavanja kulturnog prostora na tom lokalitetu.⁶⁰ Međutim, pojedini elementi posredno upućuju na mirno suživljavanje, odnosno zamjenu poganskog kulta kršćanskime na tom mjestu. Pretpostavlja se, naime, da su u kasnoantičkome razdoblju na području Jadera, kao i drugdje, Apolonove profilaktičke i jatromantičke osobine zasjenjene onima koje se dovode u vezu s prevladavajućim soteriološko-eschatološkim strujanjima tog razdoblja. Time se ostvareni preduvjeti za pomirljivije sinkretističko preklapanje s orijentalnim religijskim promišljanjima, između ostalog i kršćanstvom.⁶¹ Osim toga, među mnogobrojnim Apolonovim osobinama ima i srodnih onima, koje narodna mašta pripisuje evanđelisti Marku. Riječ je ponajprije o iscjeliteljskoj i ozdravljujućoj moći, odnosno sveukupnoj zaštiti od fizičkog, ali i psihičkog zla, zatim o bdijenju nad prirodom općenito, a osobito nad sazrijevanjem plodova, potom o sposobnosti predviđanja vremena i utjecanja na vjetrove - posredno, dakle, na plovidbu, sreću u lovu, i slično. Sveukupno, dovoljno za pretpostavku da izbor barem jednog od naslovnika srednjovjekovnih crkava u blizini Apolonova svetišta nije bio puka slučajnost.^{61a}

U Galovcu je ulomak antičke hramske arhitekture naknadno upotrijebljen kao sarkofag, dakle dostojno i obzirno, a ni zavjetni žrtvenici Liberu, Junonama i Silvanu, te onaj Jupiteru, ne pokazuju tragove namjernog uništavanja ili oskvrnuća.⁶²

Osobitost se kulturnog slijeda u trogirskoj katedrali ogleda u činjenici da je jedan te isti prostor prvobitno posvećen vrhovnom poganskom božanstvu Heri, a potom najznačajnijoj kulturnoj namjeni u kršćanskome gradu, onoj katedralnoj.⁶³ Dok je pod naosa ranokršćanske crkvice u Klapavicama bio napravljen od obične nabijene zemlje, uzvišena je narav svetišta istaknuta kamenim popločenjem, izvedenim rimskim spolijima, među kojima je zatečen i zavjetni natpis, posvećen većem broju rimskih i autohtonih božanstava.⁶⁴ Premda se u prvi mah nameće misao o smišljenom obezvređivanju natpisnog sadržaja ploče, s obzirom da je bila umetnuta u pod, izvorna je namjena tog postupka zapravo drugačija. Naime, riječ je o polaganju u najsvečaniji dio bogomolje - prezbiterij, a znakovitost je tog postupka naglašena i činjenicom da je natpis bio okrenut licem nagore, odnosno izložen pogledu. Razmišljajući na ovakav način, valja se prisjetiti i upornosti kojom su kršćani od najranijeg razdoblja crkvene podove ukrašavali najuzvišenijim simbolom vjere - križem, a da im namjera zasigurno nije bila oskvrnuti ga, nego naprotiv, častiti.⁶⁵ Zavjetni je natpis iz Klapavica, posvećen zboru rimskih bogova, Silvanu, nimfama i božanstvima prirode, zanimljiv iz još jednog aspekta. Naime, u kršćanskim se crkvama redovito štiju, osim jednog ili dvojice temeljnih naslovnika, brojni drugi sveci.⁶⁶

Budući da se na kompleksnim arheološkim lokalitetima, u središtu kojih je kršćanska crkva, u pravilu zatiče veći broj zavjetnih natpisa ili reljefnih likova poganskih božanstava, moguće je pomišljati na kulturni kontinuitet iz pretkršćanskog razdoblja. Osim u Klapavicama, ova se pojava osobito zorno očituje u Bribiru, Danilu i Škripu na Braču, dok je najprimjerniji analogan slučaj u čitavom kršćanskom svijetu rimski Panteon, preinačen u crkvu Blažene Djevice i Svih Svetih.⁶⁷ Inače, spomenuti su zavjetni natpisi i spomenici mahom veoma stare, a nerijetko i slučajne stečevine, bez podataka o točnim okolnostima nalaza. Stoga se u budućim istraživanjima nameće potreba razlučivanja zasebnih kulturnih predmeta iz pojedinačnih privatnih svetišta, od onih koji su činili skupni sadržaj zajedničkih hramskih ustanova. Tako, naprimjer, nisu poznate lokacije dvaju Jupitrovih natpisa iz Bribira. S obzirom da se inače forum predviđa na lokalitetu Dol, jednom od središta kasnoantičko-srednjovjekovnog crkvenog života Bribira, moguće je ondje pretpostaviti i izvorno mjesto zavjetnih natpisa Jupiteru.⁶⁸

Dok se s pravom predviđa da je sarkofag s tijelom cara Dioklecijana neslavno izbačen iz carskog mauzoleja-hrama u njegovoj palači, današnjem Splitu, ova je antička gradska sredina inače primjer optimalnog načina preobrazbe poganskih sakralnih prostora u kršćanske. Naime, i carski mauzolej i hram Jupitera gotovo su nepromijenjeni, uz nenametljivu kršćansku simboliku, privedeni novoj svrsi.⁶⁹

Ukoliko se pod temeljima Gospine crkve (sv. Lovro) u Stobreču uistinu kriju ostaci helenističkog hrama, i sama činjenica da je natkriljen kršćanskom bogomoljom, a ne zaobiđen, govori u prilog ideji o istovremenom zatiranju poganskog kulta, ali i nasljedovanju pozitivnih konotacija njegova fizičkog prostora.⁷⁰ Slične se prilike naziru na lokalitetima gdje su pod temeljima ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava pronađeni ostaci ili naznake antičke hramske ili memorijalno-cemeterijalne arhitekture, naprimjer u Biskupiji (Crkvina i Stupovi), Brnazama, Donjem Humcu, Škripu.⁷¹

I same izvorne posvete kristijaniziranih hramskih prostora mogu otkriti ponešto o naravi kršćanskog kulturnog preslojavanja. Neće vjerojatno biti slučajnost da se, osobito u ruralnim sredinama, češće javljaju Silvan i nimfe, a potom i Mitra, koji je, međutim, podjednako omiljen i u gradu (Galovac, Danilo, Kaštel Novi-Špiljan, Bijaći, Dioklecijanova palača - mauzolej, Podstrana, Biskupija - Stupovi, Škrip).⁷² Pećinski je prostor u litici pod Kozjakom sjeveroistočno od Salone, posvećen Silvanu, naknadno uređen kao kršćanski ambijent, i obilježen urezanim križevima na stijenkama.⁷³ S obzirom da je neoštećen Silvanov žrtvenik zatečen u neposrednoj blizini, logično je pretpostaviti da je preposvećivanje proteklo bez razaralačke euforije. Učestalost kristijaniziranja sakralnih prostora vrhovnih ilirskih božanstava prirode daje naslutiti da nova vjera, osobito u ageru, nije u znatnijoj mjeri bila nametana krutom misionarskom politikom iz gradskog središta, ili je pak ta politika smišljena ostavljala prostor slobodi za spontanu integraciju, a potom i preslojavanje poganskih sadržaja kršćanskima. Kršćanstvo je naime nastojalo neutralizirati i privlačnost orijentalnih regija asimiliranjem pojedinih njihovih prihvatljivih osobina. Nisu li upravo elementi maloazijskog Atisa na reljefu Silvana iz Pridrage ona karika, koja pogansko

svetište u okviru antičke gospodarsko-stambene arhitekture povezuje s kršćanskim ambijentom, uređenim ondje vjerojatno već u kasnoantičkom razdoblju?⁷⁴ Znakovito je i da Silvanu srodno božanstvo Liber (Podgrađe, Zadar-forum, Škrip) u našoj sredini, osobito agerskoj, iskazuje osobine autohtonog ilirskog Silvana i sinkretističke elemente s orijentalnim religijama, radije negoli izvorne italskog Libera.⁷⁵

U gradovima se, naprotiv, radije preposvećuju hramovi službenih grčko-rimskih vrhovnih božanstava - Trijade, Jupitra, Here (Zadar, Dioklecijanova palača, Trogir), što upućuje na sofisticiraniji vid kristijanizacije.⁷⁶ Međutim, i ovdje je riječ o zbivanju koje se odvijalo u sličnim mentalnim prostorima kao i u ageru, s većim ili manjim razlikama, ovisno o duhovnoj pripremljenosti vjernika. Najbolje o tome svjedoči natpis iz Klapavica, posvećen istovremeno vrhovništvu rimskog panteona, te Silvanu i božanstvima prirode.⁷⁷ Slična se atmosfera razabire u Galovcu, gdje su pronađeni zavjetni natpisi Liberu, Junonama i Silvanu, ali i Jupitru.⁷⁸ U prilog ovakvom viđenju govore i epiteti, koji u izvangradskim sredinama prate Jupitrove posvete, svjedočeći o intimnijem odnosu dedikanata i kombiniranju odanosti službenom rimskom, ali i svom vrhovnom domaćem božanstvu.⁷⁸

Primjer lokaliteta Banjevci, gdje je kršćanska kapela uređena u mitreju, a da je Mitrin kulturni reljef pritom samo djelomično uništen, i to preklesavanjem u svrhu ponovne uporabe, daje naslutiti slično odvijanje i na drugim mjestima kristijanizacije Mitrinih svetišta (Danilo, Bijaći, Dioklecijanova palača, Biskupija - Stupovi).⁷⁹ Ova je pojava sukladna argumentima u prilog sličnosti mitraizma i kršćanstva, osobito u liturgijskim oblicima. Naime, prema mišljenjima je mnogih istraživača Mitrin kult poslužio kao sredstvo prevođenja rimskog politeizma u asimilacijsko okrilje kršćanstva. Jedino je slijedom te spoznaje moguće razumjeti izjavu jednog Mitrina svećenika, koju prepričava sv. Augustin, da je, naime, i sam Mitra bio kršćanin.⁸⁰

Na širem je salonitanskom području u ranokršćanskom i srednjovjekovnom razdoblju izrazito naglašen kult Blažene Djevice.⁸¹ Jedan od poticaja toj pojavi vjerojatno leži u religioznim prilikama kasnoantičkog razdoblja, kada je Salona bila središtem metroačkog kulta, odnosno štovanja azijske božice Kibebe.⁸² Zapadnije od Krke, u rimskoj Liburniji, metroačka je religija nešto slabije razvijena, ili zasad nedovoljno istražena, premda je, s obzirom na tradiciju autohtonih ženskih božanstava kod Liburna, riječ o potencijalno obećavajućem području.⁸³ Čini se da ni Marijino štovanje u ranokršćanskoj Liburniji nije uzelo tolikog maha kao na području istočnije od Krke, ali ta pretpostavka zasad nije arheološki potpuno provjerljiva.⁸⁴ Nije isključeno da je na razmjerno slab položaj orijentalne i ranokršćanske komponente ženskih božanstava u Liburniji utjecao i snažno razvijen carski kult na tome području.⁸⁵ Inače bismo ovu pojavu, ukoliko se arheološki konačno potvrdi, mogli smatrati svojevrsnim prekidom kulturnog kontinuiteta, ali samo privremenim, jer je u srednjem vijeku Marijino štovanje podjednako prošireno cijelom Dalmacijom.⁸⁶

Navedeni primjer prekinutog kulturnog slijeda nema značenje veće od onog što ga pridajemo iznimkama koje potvrđuju pravilo. U okviru ovdje razmatrane problematike općenito pravilo nastojimo prepoznati u neprekinutom slijedu sakralnih manifestacija,

oblika i sadržaja od antičkog do srednjovjekovnog razdoblja, i to usprkos činjenici da je u kasnoantičkom odsječku došlo do epohalne religijske promjene - nastupa kršćanske civilizacije. Kao što kasnoantički zakoni i arheološka praksa, te literatura iz područja političke i religijske filozofije potvrđuju, nema općeg pravila prema kojemu se odvijao proces kristijanizacije vjerskog života antičkog čovjeka. Premda pojedini zakoni djeluju strogo, ako ne i zlokobno, drugi izvori, uključujući i materijalne, daju naslutiti da su ipak prevladavale različite varijante mirnijeg suživljavanja, odnosno preslojavanja poganskih kultura kršćanskim.⁸⁷ Prilike na našim lokalitetima, koliko ih zasad možemo razabrati, u cjelini također upućuju na slično raspoloženje, premda su od slučaja do slučaja zamjetljive i znatne razlike. Izbacivanje kulturnih predmeta iz poganskih svetišta i obilježavanje takvih prostora posvetnim križevima, ili pak građenje crkava na mjestu (otprije?) srušenih poganskih sakralnih prostora bez sumnje uključuje ideju sukoba, zatiranja starih religijskih shvaćanja i pobjedonosnog kršćanstva, ali ne samim time i osvetnički triumfalizam, kojemu je razaranje krajnji i glavni cilj. Premda se prilike na našim lokalitetima međusobno razlikuju, pojave materijalnog razaranja, barem one sigurno dokumentirane, u cjelini ne prevladavaju.⁸⁸ Uočljivi su, naprotiv, primjeri optimalnog načina preslojavanja poganskog kulta, odnosno preuzimanje sačuvanih građevina, pa bi se ovaj postupak na našim stranama u cjelini mogao obilježiti kao stvaralački sukob poganstva i kršćanstva. O tome što se istovremeno odvijalo na sadržajno-duhovnoj razini možemo uistinu samo nagađati, s obzirom da ne postoji ni nagovještaj suvremenih pisanih izvora. Na temelju je usporedbe sa sredinama za koje literarni dokumenti postoje, kao i sa kasnijim razdobljima, moguće pretpostaviti da je materijalno područje pogansko-kršćanskog sinkretizma odgovaralo istovremenom odvijanju na razini duhovnog. Taj se mentalni proces, prema analogijama diljem kršćanskog svijeta u svim razdobljima rekonstruira radije kao postupno i mirno suživljavanje i pretapanje poganskih vjerskih sadržaja u kršćanske, negoli njihovo nasilno dokidanje. Riječju, kršćanstvo je, kao netolerantna i isključiva vjera, dakle ona koja nije mogla priuštiti protivnicima slobodu, pribjela jedinoj mogućoj mudroj politici - borbi asimilacijom, a ne silom. Takvom je postupku najlakše podlijegao sloj prosječnih, slabije obrazovanih vjernika, dakle većina, neopterećenih potrebom za filozofskim pronicanjem u bit sadržaja nove vjere i zainteresiranih ponajprije za to da u njoj prepoznaju poganstvu sukladne ikonografske i ritualne osobitosti. U prilog tome govori i činjenica da pogansko-kršćanski duhovni sinkretizam, zasvjedočen u antičko-srednjovjekovnom razdoblju poganskim konotacijama svetačkih atributa, u nekom obliku živi na našim prostorima praktički do suvremenog razdoblja.⁸⁹

BILJEŠKE

1 U sp. Migotti 1989, 134 i d.

2 Takav su odnos njegovali osobito belgijski isusovci bolandisti u brojnim radovima na

- stranicama svog časopisa *Analecta Bollandiana* (Bruxelles). Inače je literatura o toj pojavi praktički nepregledna. Usp. Harnack 1915, 278 i d.; Diehl 1969, 561; Tomassetti 1902, 141; Krautheimer 1975, 124, *passim*; Lot 1968, 418 i d.; Scott Latourette 1975, 209 i d.; Cochrane 1957, 223 i d.; Cuscito 1976, 308; Brown 1981, 20 i d.; Gabričević 1977, 212; Delehaye 1912, *passim*.
- 3 Pritom se kronološkom okosnicom drži i činjenica da su adaptirana zdanja, sakralna, stambena ili civilna, u pravilu ranija od novosagrađenih crkava. Općenito o toj pojavi usp. Deichmann 1939, 105 i d.; Apollonj Ghetti 1974, 51 i d.; de Waele 1934, 383 i d.; Diehl 1969, 502 i d.; Noll 1954, 75; Kirsten 1963, 159 i d.
 - 4 Ovakvo je raspoloženje najzornije predočeno primjedbom da će se, u okviru rada Hrvatskoga arheološkoga društva, rimskim ostacima baviti jedino u slučajevima koji obećavaju veliki uspjeh uz malo truda, i to s razloga što je "bolje i to, nego da ih raznesu neuki seljaci". Usp. *ShP* 3 1897, 184. Takav je stav i kasnije nerijetko urodio pojavom da su se tek "načeti" lokaliteti napuštali bez istraživanja.
 - 5 Ta se vjerojatnoća oslanja na pojedinačne nalaze, ili pak sveukupni arheološko-povijesni kontekst. Usp. Migotti 1991, 11 i d.
 - 6 Najčešće je riječ o ulomcima arhitrava, ukrašenima biljnim motivima, koji bi, međutim, mogli pripadati i monumentalnim grobnim spomenicima. Međutim, u religioznoj svijesti antičkog čovjeka i mjesto sahrane ima kulturno značenje. O miješanju sepulkralnih i religioznih motiva u antičkoj umjetnosti usp. Cambi 1989, 17 i d.
 - 7 Bianchi 1877, 11; Brunelli 1974, 167 i d.; Vežić 1985, 3 i d.
 - 8 Brunelli 1974, 45 i d.
 - 9 Petricioli 1962, 264; Suić 1970, 243.
 - 10 Vežić 1989, 323 i d.
 - 11 Petricioli & Vučenović 1970, 195.
 - 12 Bersa 1910, 206 i d. Na ustupljenoj fotografiji zahvaljujem kolegi Z. Brusiću.
 - 13 Brunelli 1974, 237.
 - 14 Dobar su primjer crkvice, uređene u hodnicima nad samim vratima Dioklecijanove palače u Splitu. Migotti 1990, 32. Inače, posvuda je u kršćanskim gradovima običaj da se nebeska zaštita zaziva, odnosno obilježava gradnjom bogomolja i urezivanjem posvetnih znakova ili zaziva. Usp. Lemerle 1945, 90; Claude 1969, 139 i d.; Gerber 1917, 120.
 - 15 Medini 1970, 131 i d.; Stipčević 1977, 323 i d.
 - 16 Belošević 1989, 77; Belošević 1992, 79 i d.
 - 17 Istraživan u razdoblju 1955-57., lokalitet je primjer selektivnog pristupa tadašnjih arheologa, koji su favorizirali srednjovjekovne nalaze, odričući se mogućnosti sagledavanja cjeline. Nova objava (Delonga 1990, 39 i d.) upozorava da bi revizijsko objavljivanje, čak i bez novih istraživanja, pružilo dragocjenih podataka i o drugim lokalitetima.
 - 18 Usp. Deichmann 1954, 1236; Thomas 1964, 365.
 - 19 Gunjača 1963, 39 i d.
 - 20 Liebel & Wilberg 1908, 58; Medini 1976, 197.
 - 21 Gunjača 1968, 235 i d.; Suić 1968, 232 i d.; Medini 1976, 188; Medini 1970, 132.
 - 22 Jakšić 1989, 100.
 - 23 Rendić-Miočević 1951, 49 i d.; Rendić-Miočević 1952, 215 i d.
 - 24 Babić 1984, 59.

- 25 Babić 1984, 55.
- 26 Mirnik 1974, 38 i d.
- 27 Kečkemet 1978, 26 i d.
- 28 Bulić 1913, 3 i d.
- 29 Bulić 1904, 56 i d.
- 30 Bulić 1907, 101 i d.
- 31 Marin 1980, 443 i d.; Migotti 1990, 72.
- 31a Fisković 1991, 419 i d.
- 32 Usp. bilj. 14. U starijoj se literaturi mauzolej spominje kao Jupitrov, a krstionica kao Janusov ili pak Asklepijev hram. Bulić je, naprotiv, krstionicu držao preuređenim Jupitrovim hramom, spominjući ujedno mogućnost da je u kripti mauzoleja, naknadno posvećenoj sicilijanskoj mučenici sv. Luciji, bilo Mitrino svetište. Bulić & Karaman 1927, 64 i d.
- 33 Gabričević 1973, 156.
- 34 Bulić 1907, 142 i d.; Zaninović 1986-1987, 11 i d.
- 35 Migotti 1990, 54.
- 36 Migotti 1990, 48 i d. U objavama Silvanova reljefa nigdje se ne spominje uže mjesto nalaza, ali je najvjerojatnije riječ o lokalitetu Bunarska glavica, odnosno Mijoljača, gdje je otkopana antička, ranokršćanska i srednjovjekovna arhitektura. Odande, naime, potječe i većina poznatih pokretnih arheoloških nalaza različitih razdoblja iz Brnaza. Usp. Rendić-Miočević 1955, 25; Milošević 1981, 3 i d.
- 37 Vrsalović 1960, 76 i d.; Domančić 1960, 120 i d.
- 38 Đurašin 1983, 27 i d.; Bužančić 1991, 21 i d.
- 39 Vrsalović 1960, 72 i d.; Kirigin 1979, 129 i d.; Fisković 1981, 106.
- 40 Bulić 1920, 105 i d.; Oreb 1983, 19.
- 41 Usp. bilj. 17, 18, 19, 29 i 34.
- 42 O Vrsima usp. Batović 1973, 280 i d.; Batović 1981, 85 i d.; o Puntamici Suić & Petricioli 1955, 7 i d.; o Biljanama Jelovina & Vrsalović 1981, 56 i d.; Jakšić 1989a, 407 i d.; o Bukoviću Gluščević 1985, 21 i d.; o Žažviću Marun 1896, 38 i d.; o Telaščici Petricioli 1987, 93 i d. O lokalitetima istočno od Krke usp. Migotti 1990, 7 i d.
- 43 Usp. Deichmann 1954, 1231 i d.
- 44 Usp. Dyggve 1934, 245; Isti 1951, 9, passim; Suić 1981, 324. Na nedovoljnu utemeljenost takvih pretpostavki upozorio je Cambi 1981, 9 i d.
- 45 Usp. Migotti 1990, 16 i d.
- 46 Usp. Claude 1969, 89; Lassus 1965, 585 i d.; Dyggve 1934, 248 i d.; Suić 1981, 332.
- 47 Vežić 1990, 301 i d.
- 48 Rušenje hramova je dokumentirano pretežno u seoskim sredinama, dok je u gradovima ono bilo više iznimka, negoli pravilo. Usp. Fliche & Martin 1937, 17 i d. O zadarskoj martirološkoj tradiciji usp. Suić 1981, 327.
- 49 Usp. bilj. 7.
- 50 Usp. bilj. 43.
- 51 Usp. Suić 1965, 117; Rendić-Miočević 1953, 274 i d.; Jedin 1972, 419 i d.
- 52 Van der Meer & Mohrmann 1959, 37; Jedin 1972, 439 i d.
- 53 Suić 1965, 123.
- 54 Claude 1969, 90 i d.

- 55 Usp. bilj. 10.
- 56 Ima literarnih i arheoloških indicija o potresima na tom području u kasnoantičkom razdoblju, premda treba napomenuti da se one različito tumače. Vežić 1985, 11; Suić 1981, 324.
- 57 Usp. bilj. 12.
- 58 Na izravnu adaptaciju je teško pomisljeti, jer su temelji ove građevine na razini znatno višoj od antičke. O vezi hramske i crkvene arhitekture s pravokutnom apsidom usp. Gamber 1976, 117.
- 59 Ferguson 1954, 60; *Enciclopedia Italiana* 32, Milano 1936, 52 i d.; *Lexikon für Theologie und Kirche IX*, Freiburg 1964, 877; Gabričević 1983, 71 i d.
- 60 Usp. bilj. 15.
- 61 Usp. Medini 1970, 143, te bilj. 51.
- 61a O zajedničkim osobinama Apolona i evanđeliste Marka usp. EC 1 1948, 1642; EC 8 1952, 49.
- 62 Usp. bilj. 16.
- 63 Usp. bilj. 26, te Migotti 1990, 8.
- 64 Usp. bilj. 30.
- 65 Prikazivanjem religiozne simbolike na podovima crkava kršćani su prisiljeni izigravati zakone, dok Židovi to čine bez skanjanja. Usp. EC 4 1950, 960; Avi-Yonah 1960, 32. O natpisima licem okrenutima zemlji u znak oskvrnuća usp. Noll 1977, 325.
- 66 Usp. Migotti 1989, 136 i d.
- 67 Usp. bilj. 21, 23, 38 i 39. O rimskom Panteonu usp. Fliche & Martin 1937, 30.
- 68 Usp. bilj. 21.
- 69 Usp. bilj. 31 i 32.
- 70 Usp. bilj. 33 i 43.
- 71 Usp. bilj. 35-38.
- 72 Usp. bilj. 16, 19, 23, 24, 32, 34, 35, 39.
- 73 Dyggve 1951, 10; Rendić-Miočević 1982, 126.
- 74 Usp. bilj. 19, te Cambi 1968, 131 i d.
- 75 Suić 1965, 16; Medini 1976, 195. Usp. bilj. 20 i 39.
- 76 Usp. bilj. 7, 8, 31, 32, 26.
- 77 Usp. bilj. 30.
- 77a Usp. bilj. 16.
- 78 Usp. Medini 1976, 188.
- 79 Usp. Medini 1975, 39 i d. Usp. također bilj. 23, 29, 32 i 35.
- 80 Usp. Migotti 1990, 69; de Rossi 1870, 168.
- 81 Usp. Migotti 1989, 142.
- 82 Usp. Migotti 1987, 182 i d.
- 83 Usp. Suić 1965, 100 i d.; Medini 1976, 200.
- 84 Naime, u Liburniji se ono zatiče na razmjerno manjem broju pouzdano ranokršćanskih lokaliteta, dok je veoma učestalo na onima, gdje se uz srednjovjekovne crkve ranokršćanski horizont tek naslućuje, odnosno predviđa. Usp. Migotti 1991, 223.
- 85 Usp. Medini 1989, 269.
- 86 Migotti 1991, 223, *passim*.
- 87 Srž odnosa između poganstva i kršćanstva je u povijesti pokrštavanja najvjernije oslikan

- naputkom pape Grgura Velikog misionarima: neka, naime, ne ukidaju niti zabranjuju poganske rituale, nego ih nepromijenjene ispune novim sadržajem i posvete pravome Bogu, i to u onim istim poganskim svetištima, što su ih pretvorili u crkve. Usp. Scott Latourette 1975, 198. O praksi blažoj od zakona u tom smislu usp. Lemerle 1945, 85.
- 88 Valja, međutim, napomenuti da je i inače kod tzv. horizonata uništavanja veoma teško dokučiti prave uzroke. Uočeno je da se upravo u slučajevima rušenja poganskih hramova u kasnoantičkom razdoblju olako upada u zamku klišeiziranog tumačenja o agresivnosti kršćana. Noll 1977, 372 i d.
- 89 Usp. izbor radova u bilj. 2.

POPIS LITERATURE

- Apollonj Ghetti 1974 B. M. Apollonj Ghetti, Nuove considerazioni sulla basilica romana dei ss. Cosma e Damiano, *RAC* 50, 7-53, 1974.
- Avi-Yonah 1960 M. Avi-Yonah, The ancient Synagogue of Ma'on (Nirim): The mosaic pavement, *Bullettin III*, 6-40, Jerusalem 1960.
- Babić 1984 I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984.
- Batović 1973 Š. Batović, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, *Diadora* 6, 280-307, Zadar 1973.
- Batović 1981 Š. Batović, Sv. Jakov, Vrsi - rimska villa rustica i starohrvatsko groblje, *AP* 22, 85-90, Beograd 1981.
- Belošević 1989 J. Belošević, Prethodni izještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra, *RFFZ* 28, 71-82, 1989.
- Belošević 1992 J. Belošević, O rezultatima istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini, *RFFZ* 30, 79-92, 1992.
- Bersa 1910 J. Bersa, Ausgrabungen auf dem Campo Colonna in Zara, *JAK* 4, 194-213, Wien 1910.
- Bianchi 1877 C. F. Bianchi, *Zara cristiana I*, Zadar 1877.
- Brown 1981 P. Brown, *The Cult of the Saints*, Chicago 1981.
- Brunelli 1974 V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, Trieste 1974 (1. izd. Venezia 1913)
- Bulić 1904 F. Bulić, Siculi ed i suoi dintorni, *BASD* 27, 56-67, 1904.
- Bulić 1907 F. Bulić, Sterro di una chiesa antica del VI secolo nella località detta Crikvina a Klapavice nel Com. Cens. di Klis, *BASD* 30, 101-122, 1907.
- Bulić 1907a F. Bulić, Ritrovamenti fra Podstrana (Pituntum) e Jesenice di Poljica (Nareste), *BASD* 30, 142-145, 1907.
- Bulić 1913 F. Bulić, Trovamenti antichi romani e medioevali a Gradina di Salona, *BASD* 36, 3-19, 1913.
- Bulić 1920 F. Bulić, Solentia (Šolta, Solta). Trovamenti antichi ed iscrizioni inedite, *VAHD* 43, 105-116, 1920.
- Bulić & Karaman 1927 F. Bulić & Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Split 1927.
- Bužančić 1991 R. Bužančić, Dvije crkve na Braču obnovljene u ranom srednjem vijeku, *PPUD* 31, 21-39, 1991.
- Cambi 1968 N. Cambi, Silvan-Atis. Primjer kulturnog sinkretizma, *Diadora* 4, 131-142, Zadar 1968.
- Cambi 1981 N. Cambi, Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače, *KB* 11-12, 6-14, 1981.
- Cambi 1989 N. Cambi, Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u

- Splitu, KB 19, 12-19, 1989.
- Claude 1969 D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, Munich 1969.
- Cochrane 1957 C. N. Cochrane, *Christianity and Classical Culture*, New York 1957.
- Cuscit » 1976 G. Cuscito, Diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali, AAAA 9, 299-345, 1976.
- Deichmann 1939 F. W. Deichmann, Frühchristliche Kirchen in Antiken Heiligtümern, Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts 54, 105-136, Berlin 1939.
- Deichmann 1954 F. W. Deichmann, Christianisierung, u: Reallexikon für Antike und Christentum, Vol. II, 1228-1235, Stuttgart 1954.
- Delehaye 1912 H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1912.
- Delonga 1990 V. Delonga, Starohrvatska crkva na "Mastirinama" u Kašiću kod Zadra, SHP III/18, 39-89, 1990.
- Diehl 1969 Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris 1969.
- Domančić 1960 D. Domančić, Srednji vijek, u: BZ 4, 113-160, 1960.
- Dygge 1934 E. Dygge, Salona christiana, ACIAC III, 237-254, 1934.
- Dygge 1951 E. Dygge, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
- Durašin 1983 H. Durašin, Najnovija arheološka istraživanja u Škripi, Obavijesti HADa 15/2, 27, 1983.
- Ferguson 1954 G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, New York 1954.
- Fisković (C) 1991 C. Fisković, Humanizacija sred Dioklecijanove palače u Splitu, Mogućnosti 5-7, 419-435, Split 1991.
- Fisković (I) 1981 I. Fisković, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača, VAHD 75, 105-135, 1981.
- Fliche & Martin 1937 A. Fliche & V. Martin, *Histoire de l'église. De la mort de Théodose à l'élection de Grégoire le Grand, T. IV*, Paris 1937.
- Gabričević 1973 B. Gabričević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD 68, 147-170, 1973.
- Gabričević 1977 B. Gabričević, Les origines du christianisme sur la côte orientale de l' Adriatique, RFFZ 16, 207-216, 1977.
- Gabričević 1983 B. Gabričević, Antička nekropola u Sinju. Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja, VAHD 76, 5-101, 1983.
- Gamber 1976 K. Gamber, *Liturgie und Kirchenbau*, Regensburg 1976.
- Gerber 1917 W. Gerber, *Die bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, Forschungen in Salona I*, Wien 1917.
- Gluščević 1985 S. Gluščević, Zaštitno arheološko istraživanje na lokalitetu Velečevo kod Benkovca, Obavijesti HADa 17/1, 21-23, 1985.
- Gunjača 1963 S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, SHP III/8-9, 7-66, 1963.
- Gunjača 1968 S. Gunjača, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru, SHP III/10, 235-242, 1968.
- Harnack 1915 A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in der ersten drei Jahrhunderts, Vol. II*, Leipzig 1915.
- Jakšić 1989 N. Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, RFFZ 28, 83-102, 1989.
- Jakšić 1989a N. Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, Diadora 11, 407-433, Zadar 1989.
- Kečkemet 1978 D. Kečkemet, *Kaštel Sućurac*, Split 1978.
- Kirigin 1979 B. Kirigin, Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, VAHD 72-73, 129-142, 1979.
- Kirsten 1963 E. Kirsten, Edessa, eine römische Grenzstadt des 4. bis 6. Jahrhunderts im Orient, Jahrbuch für Antike und Christentum 6, 144-172, Münster 1963.
- Krautheimer 1975 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975.

B. Migotti: »Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet...«, *Opusc. archaeol.* 16, 225-249 (1992).

- Lassus 1965 J. Lassus, *Les édifices du culte autours de la basilique*, ACIAC VI, 581-610, 1965.
- Lemerle 1945 P. Lemerle, *Philippes et la Mecédoine orientale del époque chretienne et byzantine*, Paris 1945.
- Liebl & Wilberg 1908 H. Liebl & W. Wilberg, *Ausgrabungen in Asseria*, JÖAI (Beiblatt) 11, 17-88, Wien 1908.
- Lot 1968 F. Lot, *La fin du monde antique et la début du moyen âge*, Paris 1968.
- Marin 1980 E. Marin, *Kasnoantički kontinuitet u srednjovjekovnom Splitu*, *Mogućnosti* 4, 443-459, Split 1980.
- Marun 1896 L. Marun, *Starohrvatska bazilika u Žažviću u bribirskoj županiji*, ShP 2, 138-140, 1896.
- Medini 1970 J. Medini, *Kult Apolona Likijskoga u Zadru*, *Diadora* 5, 131-146, Zadar 1970.
- Medini 1975 J. Medini, *Mitrički reljef iz Banjevaca*, *Diadora* 8, 39-88, Zadar 1975.
- Medini 1976 J. Medini, *Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana*, *Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije)* 185-207, Zadar 1976.
- Medini 1989 J. Medini, *Metroaca Burnensia*, *Diadora* 11, 255-284, Zadar 1989.
- Meer & Mohrmann 1959 E. van der Meer & Ch. Mohrmann, *Bildatlas der frühchristlichen Welt*, Amsterdam 1959.
- Migotti 1987 B. Migotti, *Antički kolegiji i srednjovjekovne bratovštine. Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih ranosrednjovjekovnih gradova*, ShP III/16, 177-186, 1987.
- Migotti 1989 B. Migotti, *Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije*, ARR 11, 133-159, 1989.
- Migotti 1990 B. Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990.
- Migotti 1991 B. Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine*, Zagreb 1991 (neobjavljena disertacija)
- Milošević 1981 A. Milošević, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka Cetine*, *Cetinski zbornik* 2, 3-71, Sinj 1981.
- Mimik 1974 I. Mimik, *Votive figural Ara from Trogir*, AI 15, 38-41, Beograd 1974.
- Noll 1954 R. Noll, *Frühes Christentum in Österreich*, Wien 1954.
- Noll 1977 R. Noll, *Spätantike katastrophenfunde in der Austria Romana*, *Anzeiger Österreichischer Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 113, 372-388, Wien 1977.
- Oreb 1983 F. Oreb, *Starokršćanska bazilika u Grohotama na Šolti*, *Peristil* 24, 5-21, Zagreb 1983.
- Petricioli 1962 I. Petricioli, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, *Diadora* 2, 251-270, 1962.
- Petricioli 1987 I. Petricioli, "Ecclesiae sanctorum Johannis et Victoris Tilagi", ShP III/16, 93-106, 1987.
- Petricioli & Vučenović 1975 I. Petricioli & S. Vučenović, *Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru*, *Diadora* 5, 177-202, Zadar 1975.
- Rendić-Miočević (A) 1982A. Rendić-Miočević, *Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone*, ARR 8-9, 121-140, Zagreb 1982.
- Rendić-Miočević (D) 1951D. Rendić-Miočević, *Novi ilirski epigrafički spomenici iz Ridera*, GZM VI, 49-64, Sarajevo 1951.
- Rendić-Miočević (D) 1952D. Rendić-Miočević, *Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije*, VAHD 53, 212-232, Zagreb 1952.
- Rendić-Miočević (D) 1953D. Rendić-Miočević, *Da li je spelaeum u Močićima služio samo mitrijačkom kultu?*, GZM VIII, 271-276, Sarajevo 1953.

- Rendić-Miočević (D) 1955D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata, *GZM X*, 5-40, Sarajevo 1955.
- de Rossi 1870 G. B. de Rossi, Dello spelèo mitriaco testè scoperto sotto la basilica di s. Clemente, *Bullettino di archeologia cristiana* II/1, 153-168, Roma 1870.
- Scott Latourette 1975 K. Scott Latourette, *A History of Christianity, Vol. I - Beginnings to 1500*, New York 1975.
- Stipčević 1977 A. Stipčević, Kulturno-povijesni spomenici u Arbanasima (Zadar), *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 24, 319-339, Zadar 1977.
- Suić 1965 M. Suić, Orijentalni kultovi u Zadru, *Diadora* 3, 91-128, Zadar 1965.
- Suić 1968 M. Suić, Bribir (Varvaria) u antici, *ShP* III/10, 217-234, 1968.
- Suić 1970 M. Suić, Predstavka upućena Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti 1948. g. o poduzimanju arheoloških istraživanja u Zadru, *Diadora* 5, 233-257, Zadar 1970.
- Suić 1981 M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- Suić & Petricioli 1955 M. Suić & I. Petricioli, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, *ShP* III/4, 7-22, 1955.
- Thomas 1964 E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964.
- Tomassetti 1902 G. Tomassetti, Evoluzione del cristianesimo nella campagna romana, *ACIAC* II, 141-143, 1902.
- Vežić 1985 P. Vežić, Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru, *Zagreb* 1985 (Prilog uz *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 8/9)
- Vežić 1989 P. Vežić, Starokršćanska bazilika sv. Stjepana (Crkva Sv. Šime) u Zadru, *Diadora* 11, 323-345, Zadar 1989.
- Vežić 1990 P. Vežić, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru, *Diadora* 12, 301-318, Zadar 1990.
- Vrsalović 1960 D. Vrsalović, *Pretpovijest i stari vijek*, u: *BZ* 4, 33-110. 1960.
- de Waele 1934 J. de Waele, Scoperte recenti di archeologia cristiana nella Grecia *ACIAC* III, 371-385, 1934.
- Zaninović 1986-1987 M. Zaninović, *Ausonius vir spectabilis*, *PPUD* 26, 11-22, 1986-1987.

Z u s a m m e n f a s s u n g

KONTINUITÄT DER WIDMUNG DER SAKRALBAUTEN VON DER ANTIKE BIS ZUM MITTELALTER IN DALMATIEN

Die frühchristlich-frühmittelalterliche Beibehaltung bzw. Weiterführung der Widmung von Sakralbauten ist ein Gemeinplatz in der Archäologie dieser beiden Epochen, umso mehr als es fast keine frühmittelalterliche Kirche gibt, die nicht an derselben Stelle oder zumindest in der Nähe eines frühchristlichen Sakralbaus errichtet worden wäre. Andererseits entstehen frühchristliche Kirchen durch Umbauten oder auf den Fundamenten von Bauten aus dem Altertum, die allerdings verschiedenen Zwecken gedient haben mochten. Aber auch in diesem Fall überwiegt die Kontinuität der sakralen Zwecken gewidmeten Bauten aus der heidnischen Zeit.

Es muß die Frage gestellt werden, in was für materiellen Verhältnissen und geistiger Atmosphäre die Überlagerung des heidnischen Kults durch den christlichen vor sich geht. Aufgrund der archäologischen Daten und der literarischen Quellen wird im allgemeinen angenommen, daß die Zerstörung und die totale

Vernichtung der heidnischen Heiligtümer eher für die östlichen Provinzen charakteristisch sind, und zwar in den ältesten Epochen. Mit der Zeit überwiegt die Neigung dazu, heidnische Tempel für die Ausübung der christlichen Liturgie zu benutzen, bzw. umzubauen, was auch im allgemeinen für die westlichen Länder eigentümlich ist.

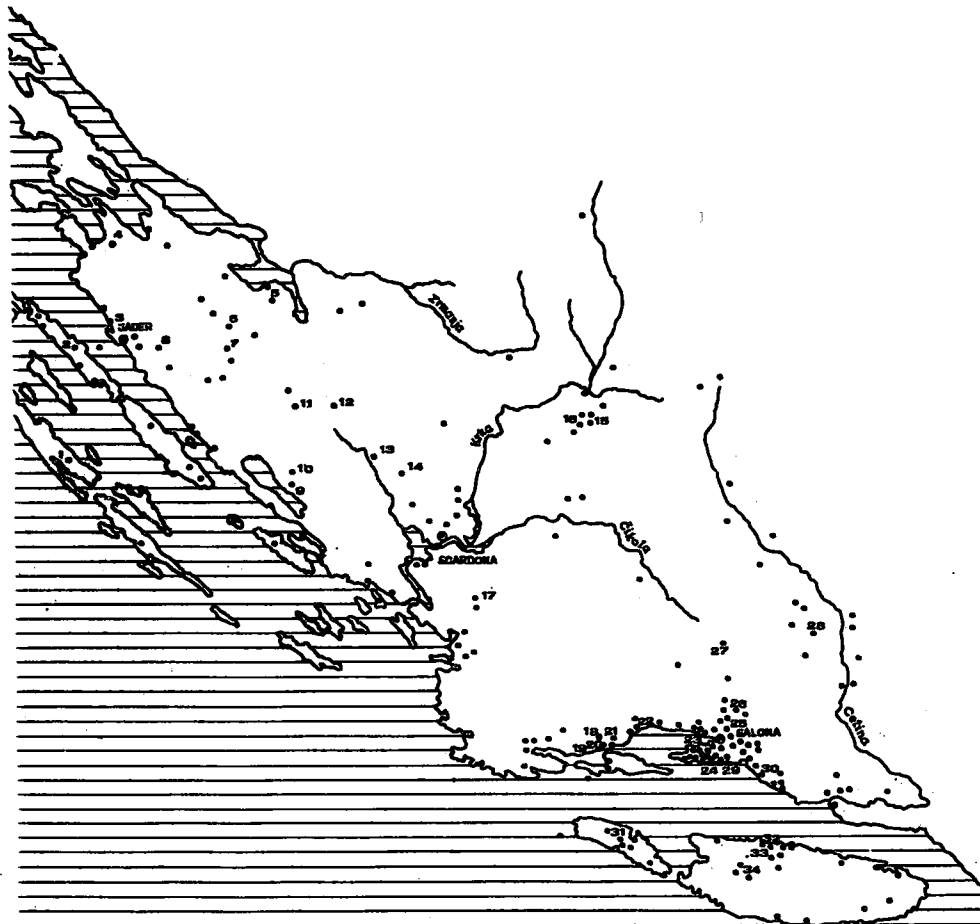
In der vorliegenden Arbeit wird das Problem der Kontinuität bei den frühchristlich-frühmittelalterlichen Sakralbauten anhand bestimmter Lokalitäten in der Teil Dalmatiens zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina untersucht. Es handelt sich hierbei überwiegend um mittelalterliche Kirchen, die an den Stellen frühchristlicher Bauten entstanden sind, wo aber zugleich Widmungsinschriften an heidnische Gottheiten gefunden wurden oder aber Reste von Sakralbauten bzw. Friedhofsbauten, Säulen, Architraven u. ä. (Zadar - die Dreifaltigkeitskirche, St. Stefan, St. Elias, St. Hadrian und Nathalie, St. Domenika, St. Markus und St. Grisogonus; Kašić; Pridraga; Galovac; Podgrađe; Bribir; Preko auf der Insel Ugljan; Danilo; Špiljan im Ort Kaštel Novi; Seget Donji; Trogir; Kaštel Sućurac; die "Gradina" und das Forum in Salona; Bijaći; Klapavice; der Diokletianpalast in Split - Dom und Taufkapelle; Podstrana; Biskupija; Bmaze; Donji Humac und Škrip auf der Insel Brač; Grohote auf der Insel Šolta).

Obwohl in den meisten Fällen die archäologische Dokumentation nicht ausreicht, um den materiellen Aspekt der kultischen Überlagerung genau rekonstruieren zu können, gewinnt man den Eindruck, daß verschiedene Formen der friedlichen Christianisierung der heidnischen Sakralbauten überwogen. Eine vandalische Zerstörung seitens der Christen kann nirgendwo archäologisch einwandfrei bewiesen werden, während zugunsten eines friedlichen Nebeneinanders verschiedene Beispiele sprechen. In erster Linie bezieht sich das auf die Bildung eines christlichen Nukleus auf dem Forum in der Stadt Zadar, ferner auf zahlreiche Spuren des Christentums auf dem Forum in Salona, obwohl das christliche Zentrum der Stadt an einer anderen Stelle entstanden ist. Ein optimales Beispiel des friedlichen kultischen Übergangs bieten das kaiserliche Mausoleum-Tempel, sowie der kleine benachbarte Tempel im Diokletianpalast in Split, die mit nur minimalen baulichen Veränderungen in christliche Kirchen umgewandelt wurden. Die Kontinuität in der Widmung wird auch dadurch bezeugt, daß oft an der Stelle des zerstörten Tempels eine Kirche gebaut wird (z. B. St. Stefan in Zadar, St. Laurentius in Stobreč, die Heiligengeistkirche in Škrip und St. Elias im Ort Donji Humac auf der Insel Brač, die Heiligengeistkirche in Podgrađe, der Dom von Trogir, die "Gradina" in Salona, St. Cäcilia in Biskupija, St. Michael in Bmaze) wie auch durch die Einrichtung von christlichen Heiligtümern an der Stelle von heidnischen Hauskapellen-Lararien (Kašić, Pridraga). Die Tatsache, daß eine Kontinuität in der Benutzung zu kultischen Zwecken auch dort angedeutet wird, wo Teile von zerstörten heidnischen Heiligtümern in christliche Kirchen einbezogen wurden, beweist die Lokalität Klapavice. Dort wurde nämlich eine der Gemeinschaft der römischen Götter gewidmete Inschrift in der feierlichsten Teil der Kirche - ins Presbyterium eingebaut, und zwar mit dem Titel nach oben, was als Zeichen der Achtung und nicht der Profanierung zu bewerten ist.

Diese Beispiele weisen darauf hin, daß es nötig sein wird, die allgemein verbreitete Meinung davon, daß der Sieg des Christentums über das Heidentum in diesen Gegenden in der Regel von wildwütigen Zerstörungen der heidnischen Heiligtümer begleitet wurde, zu revidieren. Ganz im Gegenteil, viel wahrscheinlicher war das die Ausnahme und nicht die Regel. Ebenso wahrscheinlich ist es, daß der geistige Prozeß, der parallel zur materiellen Überlagerung verläuft, in der ersten Zeit von einem Synkretismus der christlichen und der heidnischen Religionen, zuerst der orientalischen begleitet war, in einem allmählichen Überwiegen des Christentums mündete. Nur auf diese Weise ist es möglich, die Tatsache zu erklären, daß heidnische Konnotationen sich in der christlichen Praxis auf diesem Territorium praktisch bis in die Gegenwart erhalten konnten.

Übersetzung: G. Postl-Božić

KARTA - KARTE

1. Telašćica (Dugi otok)	12. Podgrađe	23. Kaštel Sućurac
2. Preko (Ugljan)	13. Žažvić	24. Split
3. Puntamika	14. Bribir	25. Rižinice
4. Vrsi	15. Biskupija	26. Klapavice
5. Pridraga	16. Kapitul	27. Muć
6. Kašić	17. Danilo	28. Brnaze
7. Biljane Donje	18. Sudanel	29. Stobreč
8. Galovac	19. Seget Donji	30. Podstrana
9. Banjevci	20. Trogir	31. Grohote (Šolta)
10. Stankovci	21. Bijaći	32. Spliska (Brač)
11. Buković	22. Kaštel Novi	33. Škrip
		34. Donji Humac (Brač)

Popis ranokršćanskih lokaliteta na području između Zrmanje i Cetine

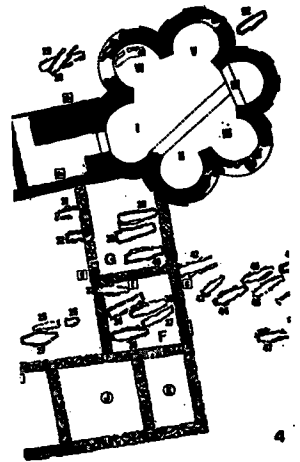
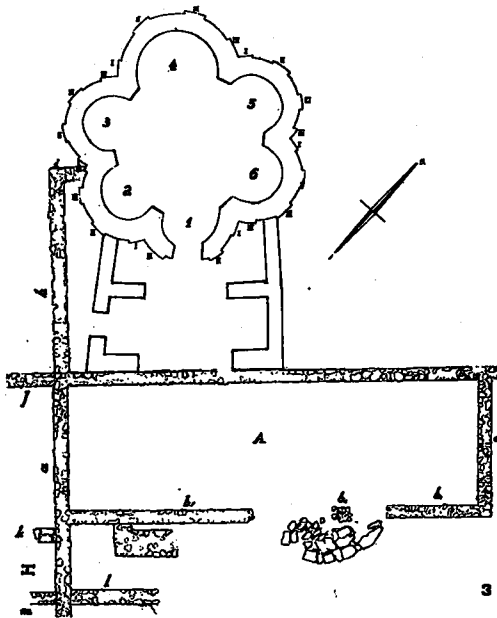
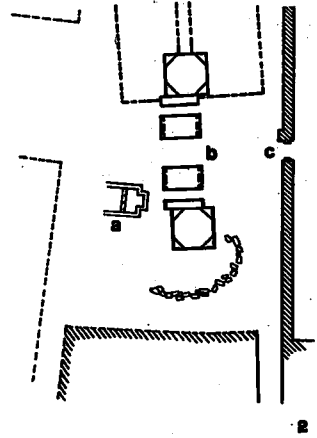
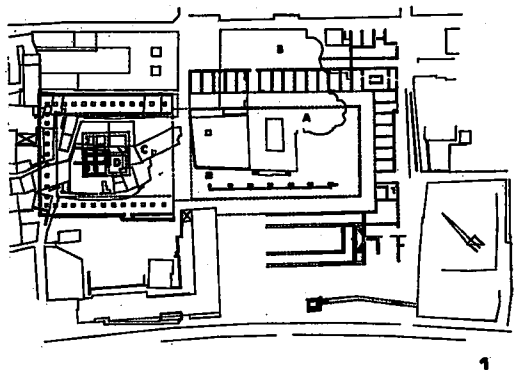
Verzeichnis frühchristlicher Lokalitäten auf dem Gebiet zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina

POPIS TABLI

VERZEICHNIS DER TABELLEN

- T. I, 1 Zadar - Forum : a) sv. Donat; b) Katedrala ; c) sv. Ilija; d) Kapitolij (prema M. Suiću)
Zadar - das Forum: a) St. Donatus; b) Dom; c) St. Elias; d) das Kapitolum (nach M. Suić).
- T. I, 2 Zadar, Trg Oslobođenja: a) ranokršćanska crkvice; b) antički zid; c) srednjovjekovni zid (prema M. Suiću)
Zadar, Trg Oslobođenja (Platz der Befreiung) a) frühchristliche Kleinkirche; b) Mauer aus dem Altertum; c) mittelalterliche Mauer (nach M. Suić).
- T. I, 3 Pridraga-Mijovilovac: šesterolisna predromanička crkva i rimska arhitektura s većom koncentracijom nađenih antičkih i srednjovjekovnih fragmenata u prostoriji A (prema S.Gunjači).
Pridraga - Mijovilovac: sechsblättrige vorromanische Kirche und römisches Bauwerk mit einer Konzentration von antiken und mittelalterlichen Fragmenten in dem Raum A (nach S. Gunjača).
- T. I, 4 Kašić-Mastirine: šesterolisna predromanička crkva i antička arhitektura s pretpostavljenim antičkim odnosno ranokršćanskim kućnim svetištem u prostorijama G ili F (prema V.Delonga)
Kašić - Mastirine: sechsblättrige vorromanische Kirche und antike Architektur mit angenommenen antiken bzw. frühchristlichen Hausheiligtum in den Räumen G oder F (nach V. Delonga).
- T. II, 1 Podgrađe (*Asseria*) : a) glavna gradska vrata; b) položaj crkve sv. Duha na Forumu (prema M.Suiću)
Podgrađe (*Asseria*): a) wichtigstes Stadttor; b) Lage der Heiligengeistkirche auf dem Forum (nach M. Suić).
- T. II, 2 Brnaze-Mijoljača: šesterolisna predromanička crkva, podignuta nad ostacima antičke i ranokršćanske arhitekture (prema S.Gunjači)
Brnaze - Mijoljača: sechsblättrige vorromanische Kirche, auf den Resten eines aus dem Altertum stammenden und eines frühchristlichen Gebäudes errichtet (nach S. Gunjača).
- T. II, 3 Dioklecijanova palača u Splitu; križićima obilježen položaj katedrale, krstionice, crkava sv. Martina i sv. Teodora (prema M.Suiću)
Diokletianpalast in Split; durch kreuzchen gekennzeichnete Lage des Doms, der Taufkapelle, der St. Martinskirche und der St. Theodorus (nach M. Suić).
- T. II, 4 Klapavice: ranokršćanska crkvice
Klapavice: frühchristliche Kleinkirche
- T. II, 5 Stobreč (*Epetium*): ostaci antičke arhitekture ispod zidova ranokršćanske crkve (prema N.Cambiu)
Stobreč (*Epetium*): Reste von antiken Bauten unterhalb der Mauern einer frühchristlichen Basilika (nach N. Cambi).

T. I

T. II

